

Hajdu Péter

A szigetvári hős feltámadása

Mikszáth és az *Új Zrínyiász*

Mikszáth Kálmán, aki az 1890-es évek, de talán az egész századfordulós periódus legfontosabb magyar prózaírója volt, így emlékszik vissza Tisza Kálmánra, aki 1875-től 1890-ig volt az ország miniszterelnöke:

Engem formálisan kivallatott nemegyszer, hogy mit írok. El kellett mondanom a tervemet, a mese vázlatát, a tendenciát; szeretett beleszólni. Az *Új Zrínyiász* eszméjére például azt mondta:

– Nehéz lesz. Nem hiszem, hogy meg tudnád oldani. Nagyon kényes dolog. A publikum még nincs ott, ahol az angol. Nem ért meg. Azaz félreért. És talán lehetetlen földadat is Zrínyit persziflálni úgy, hogy az iránta való kegyelet sehol se legyen bántóan megérintve.

Mikor aztán mégis megírtam az *Új Zrínyiászt* s megkérdeztem, meg van-e elégedve, megütötte sovány, csontos kezével a térdem kalácsát, s csak ennyit mondott:

– Nagy kutya vagy! (Vagyis, hogy meg van elégedve).

Tisza Kálmán aggodalmait nagyon pontosan mutatják, milyen nehézségekkel kellett szembenéznie Mikszáthnak, amikor a magyar történelmi regényirodalom legeredetibb alkotását létrehozta. A kelet-európai nacionalizmus közegében, a millenniumi önünneplés évtizedében egy magyar írótól leginkább csak azt fogadta el közönsége, ha történelmének kimagasló alakjait felmagasztalja, ha a magyar hősiességnek állít emléket. Mikszáth azonban egy politikai szatíra főszereplőjévé tette a szigetvári hőst.

Zrínyi Miklós ugyanis azok közé a történelmi alakok közé tartozott, akiket a 19. századi, századfordulós Magyarországon szinte kultikus tisztelet övezett. Kirohánása a történelmi festészet egyik kedvenc témája volt (Johann Peter Krafft [1825], Székely Bertalan [1879–85], Hollósi Simon [1896] és Csontváry Kosztka Tivadar [1903] festette meg), 1878-ban emlékművet állítottak neki Szigetváron, 1902-ben pedig szobrot Budapesten. Jókai Mór ilyen felütéssel kezdte *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkájának (1857–60) a bánról szóló fejezetét: „A magyar nemzet egész történetében nincs olyan emlékezetes esemény, mely annyi fájdalomosan lelkesítő érzést keltene fel, mint Szigetvár védőinek hős végzete.”¹ És hogy ezt komolyan gondolta, azt az is jelzi, hogy 1860-ban verses tragédiát írt, amelynek ugyanaz volt a címe, mint az imént említett fejezetnek: *A szigetvári vértanúk*.² Ez lett a legsikeresebb, legelismertebb színpadi műve, amely a ceremonális emlékezésnek

1 Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. S.a .r. Téglás Tivadar–Végh Ferenc, Budapest, 1969, Akadémiai, 2. köt., 63.

2 Jókai Mór: *Összes művei. Drámák I*. S. a. r. Solt Andor, Budapest, 1971, Akadémiai, 585–672.

is kellékévé vált:³ díszelőadáson mutatták be 1866-ban Zrínyi halálának háromszázadik évfordulóján és a millenniumon is.

Egy ilyen közegben alkotta meg Mikszáth történelmi szatíráját, sőt magába az *Új Zrínyiászba* is beleírta a nemzeti történelem ceremoniális emlékezetének kritikáját. A keretfikció az, hogy részleges feltámadás történik valamely transzcendens hiba folytán. Isten utasítása szerint Gábor arkangyal hármias trombitaszavára támadnak fel a holtak, az elsöre „azok, akik a hazáért meghaltak”. „Ők az én kedvenceim” – mondja az Úr.⁴ De aztán a feltámadás elmarad, csakhogy az arkangyal első leheletére Zrínyi és a szigetvári hősök már feltámadtak. A történet tehát arról fog szólni, mit csinálna az 1898-as év elején a váratlanul odacsöppent hús-vér Zrínyi Miklós, illetve mit kezdene a századvégi Magyarország egy a múltból odacsöppent valódi hőssel.

A csodás esemény elfogadása körüli kezdeti bizonytalanság után Zrínyit nagy rendezvényekre ünneplik meg. Ennek elengedhetetlen része, sőt az első konkrétan megemléített ünnepek a Jókai-dráma, *A szigetvári vértanúk* bemutatása az ő tiszteletére. Mikszáth Zrínyijének tehát páholyból kell néznie a róla szóló dráma előadását. A történelmi reprezentáció közegébe behelyeződik maga az elbeszélés tárgya. A tapasztalatot Zrínyi ilyen kurtán összegzi: „Egy szó se igaz az egészről.” (69.) A regény egészéből világos, hogy nem a történelmi emlékezés igazsága kérdőjeleződik meg mindenestől. Thaly Kálmán történész rengeteg adatot tud Zrínyi családtagjainak további sorsáról (igaz, a közemberek családtagjairól nem tud az égvilágon semmit) (73–75.), a könyvek pontos adatokat tartalmaznak Alapi Szigetvár utáni életeseményeiről; sőt Zrínyi elismeri, hogy a Pallas-lexikon róla szóló szócikke is helyes adatokat tartalmaz (123.). A költői ábrázolást azonban, amely mind a nemzeti énkép, mind a történelmi hősről kialakított kép szempontjából kulcsfontosságú, alapvetően hamisnak találja.⁵

Az, amit az emlékezés fenntart, amit a múltból a jelen ünneplendőnek tekint (vagy pontosabban: aminek a révén ünnepelni akarja saját magát, mint egy bizonyos múlt örökösét), nem egyeztethető össze a múlt saját tapasztalatával. Ráadásul a regényből az is kiderül, hogy a múlt értelmezését alapvetően a jelen pozíció határozza meg; hiszen a különböző politikai pártok, csoportok különféleképpen értékelik történelmi teljesítményét, és saját helyzetüknek megfelelően választják ki a komplex jelenségnek azokat az aspektusait, amelyeket értelmezésük kiindulópontjává tesznek.⁶ A néppárt (egy erősen antiszemita, klerikális párt) a katolicizmus bajnokának tartja, míg a függetlenségi párt (egy alapvetően liberális párt, amely a kormányzó szabadelvű párttól főleg abban különbözött, hogy nem fogadta el a kiegyezést) „Miksa császár hívének és az osztrák szoldateszka egyik tagjának tartotta Zrínyit” (193.). Mikszáth sok szövegében világossá teszi, hogy semmilyen út nem vezet a múlt önmagában való megismerése felé,⁷ az *Új Zrínyiászban* viszont a fantasztikus, cso-

3 T. Szabó Levente: *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*. L'Harmattan, 2007. Budapest, 40.

4 Mikszáth Kálmán: *A demokraták. Új Zrínyiász*. Mikszáth Kálmán Összes művei 10, s. a. r. Király István, Budapest, 1957, Akadémiai, 52. A hazáért meghaltak ilyen kiemelése természetesen a nemzeti érzésnek hízeleg, de egyben jelzi is, mennyire apokrif mítoszt teremt itt Mikszáth. A kiinduló fikciónak ez a nem ortodox jellege tovább erősödik, amikor kiderül, hogy második helyen Isten az öngyilkosokat becsüli, és a harmadik kürtész, mindenki más feltámadása akár el is maradhat, ha az első két csoporttal a föld már eléggé benépesülne.

5 Megjegyzendő, hogy a költő unokát Thaly Kálmán meg sem említi Zrínyinek, amikor utódairól beszámol.

6 „A jelen és a múlt felépítésének ez az érdek- és csoportfüggő volta [...] visszatérő metafikciós problémája lesz a regénynek.” T. Szabó Levente: i. m. 37.

7 Vö. Eisemann György: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, 1998. Korona, 48–59.

dás elem mégis lehetővé teszi, hogy a múlt önmagában is megjelenjen. És ez a személyes jelenlét több dolgot is megmutat azon túl, hogy nagy autoritással nevezi hamisnak a rá való emlékezés tartalmát.

Az emlékezés ebben a közegben szükségképpen ceremoniális; nagy ünnepségsorozatot lehet szervezni Zrínyi tiszteletére (amit a fejezetcím szalmalágnak nevez), de nagyon kevés ötlete van a századvégi Magyarországnak arra, hogyan lehetne a megelevenedett történelmet a hétköznapiakra integrálni. Nevét viselheti egy banktisztviselő, szívesen látja vasárnapi ebédjei attrakciójaként egy úgazdag polgár – és körülbelül ennyi. Minden más tekintetben azt várják tőle, hogy alkalmazkodjon a modern világhoz, legyen hétköznapi. A megoldás is az lesz, hogy egy enklávét biztosítanak az ő és vitézei számára, ahol a király személyes költségkeretének terhére középkori életet élhetnek. Csak kicsit unalmasabbat, mert minden hadivállalkozás tilos a számukra. A királyi kegyelem a börtönből szabadítja ki a hőst, de amit helyette biztosít a számára, az szintén bezártság: egy szép és kényelmes rezervátum. Bár a korabeli magyar elit éppen a történelmi folyamatosságra alapozta kivételezett helyzetének legitimitását, a regényben a történelemmel való kapcsolat illuzórikusnak bizonyul, múlt és jelen nem átjárható, a múlt legfeljebb zárványként maradhat fenn a jelenben. Zrínyi ugyan újra kirohan és újra meghal a regény végén (és újra angyalok szárnysuhogása hallatszik, mint „az öreg Zrínyiász” végén), de nem az ellenség fő seregével és fővezérével áll szemben, csak „egy kisebb sereggel”, és a kirohanásra akkor kerül sor, amikor a háború már eldőlt egy másik hadszíntéren⁸ – egyébként magyar győzelemmel, hogy a nemzeti érzés azért megkapja, ami jár neki (213.).

Mint látható, a kritika éle nagyobbbrészt a kortárs valóság felé vág, és ez része annak a tapintatnak, amivel Mikszáth elkerüli a „kegyelet” megsértését, a deheroizálást. Ráadásul amikor a regényt írta, Mikszáth éppen főszerkesztője volt az *Országos Hírlap*nak, amelyet mintegy neki, az ő kedvéért alapítottak, hogy megpróbálhassa a közvéleményt befolyásolni. A lapba minden műfajban sokat írt, és bizony folytatásos regény is kellett. Természetesen szó sincs arról, hogy egy napilap karaktere meghatározná, milyen regény jelenhet meg benne, ahogyan a lapban megjelent Mikszáth-novellák is rendkívül sokfélék. Ebben az esetben viszont a főszerkesztő regénye szoros kapcsolatot tart a lap politikai tartalmaival, és nagyon sok aktuálpolitikai utalást, sőt állásfoglalást tartalmaz. De azért nagyon sok mindent mond el Zrínyiről és vitézeiről is. A hősiességet nem kérdőjelezi meg, de szerves összefüggésbe hozza olyan tulajdonságokkal, viselkedésmintákkal, amelyek modern kontextusban elfogadhatatlanok. Zrínyi kétségtelenül hős, de egyben egy erőszakos oligarcha, akinek a tudatáig nem juthatnak el még olyan eszmék sem, mint a magántulajdon és a személyes szabadság szentsége, hogy az egyenlőségről, vagy általában az emberi méltóságról ne is beszéljünk. A modern világba került hős úgy találja, pénzt kell szereznie, ezért hadaival körülvesz egy vidéki udvarházat és megsarcolja a tulajdonost, később a pincéjébe zárat mindenkit, aki kellemetlenkedik neki, bankigazgatóként pedig elsikkasztja a tőkét, és a méltatlankodó részvényeseket lekaszabolttatja. Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy a feltámadott Zrínyi nem érthet meg olyan értékeket, amelyek az európai kultúrában az ő (első) halála után alakultak ki⁹, miközben az ő saját értékei (hősiesség, nagyjúri szeretetreméltóság, tekintély) még mindig értékek, csak éppen hiányoznak

8 Olyan messzire azért nem mennék, hogy „Zrínyiék új kirohása csak komikus újrajátszása lehet a valahai heroikus tettnek” (Hites Sándor: *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*. Budapest, 2007. Universitas, 182.), de kétségtelenül van benne valami „banális”. Zrínyiekre egyszerűen nincs szükség a modern világban.

9 Vö. T. Szabó: i. m. 39: „...ami felőlük teljesen természetes, sőt heroikus cselekedet, az erőszak jogát a közben eltelt évszázadokban kisajátító állam számára gaztett.”

a modern jelenből. Vagyis hogy megértéssel kéne lennünk hibái iránt, miközben erényeit továbbra is tiszteljük. A két aspektus ugyanis előfeltételezi egymást. Az a fajta hősiesség és az olyan formátumú személyiség, amit a múltra visszatekintve nagyra értékelünk, csakis egy olyan közegben alakulhatott ki, amely ezzel szerves összefüggésben sok olyan viselkedést is tolerált, sőt provokált, amelyek a jelenből visszatekintve elfogadhatatlanok, sőt borzalmasak. Ez persze másrészt nem jelenti a jelen működésmódok apológiáját.

Mikszáth ebből a szempontból nagymértékben támaszkodhatott a 19. század második felének történetírói teljesítményeire. Mondhatjuk, hogy Zrínyi alakjának értékelése vita tárgya volt ekkor. 1865-ben jelent meg Salamon Ferenc monográfiája, amely azáltal, hogy feltárta Zrínyi életeseményeit, igen sok olyan cselekedetet mutatott be, amely a modern olvasóban viszolygást kelthetett. Salamon azonban, ha idealizálni nem akarta is hősét, ragaszkodott a nemzeti tradíció hőisének pozitív megítéléséhez. Úgy találta, ami Zrínyiben ellenszenves, az korának és osztályának általános és bevett szokás- és értékrendjéből következik, de ő, személy szerint, ehhez a környezethez képest kimagasló alak volt. Ilyesféleképpen összegez:

„Meg volt minden oligarchában az a saját maga souverainitását jogosultnak tartó függetlenségi érzet; az a saját kezére való igazságszolgáltatás, önálló megtorlásra való hajlam, s a családi érdek mindenekfölötti becsülése.”

„Fiatalkori tettei a középkor vadságának színét viselik magukon.”¹⁰

„Ő is a magyar oligarchák közé tartozott; de osztályának egyik legnemesebb példányképe, kivált a maga kortársaihoz hasonlítva.”¹¹

Salamon könyve állítólag még ezzel a finom értékeléssel is megdöbbenést keltett.¹² 1877-ben azonban Sebestyén Gyula arra vállalkozott, hogy a Salamon által feltárt tényanyag alapján¹³ átértelmezze a hős alakját. Könyvének 1896-ban, tehát közvetlenül az *Új Zrínyiász* megírása előtt jelent meg második, változatlan kiadása. Vitáját a Salamon-féle értékeléssel így foglalja össze:

„Salamon részletesen elbeszéli Zrínyinek birtokszerzéseit s elismeri, hogy nemritkán az ország alaptörvényeibe ütköztek, vagy ha nem is, sértenek legalább minden emberi jobb érzést; de nyomban mentegeti azzal, hogy mások is ugyanezt cselekedték.”¹⁴

„Zrínyi típusa volt amaz idők oligarchájának, – úgymond Salamon; megengedem, csakhogy amaz idők romlott oligarchájának, a mely osztályának csupán telhetetlen kapzsiságát, erőszakos nyersségét, kalandos harci vakmerőségét őrizte meg minden nemes tulajdonok nélkül. Avagy mutasson valaki Zrínyi egész életéből csak egyetlen egy tettet, jellemében csak egyetlen egy olyan vonást, a mely a hazafit, az embert önzetlenségében tünteti fel és szeretetre, tiszteletre méltóvá teszi. Az egyetlen fénysugár, a mely Zrínyi jellemének zord ridegségét enyhíteni bírja, harci vitézsége és hirneve, a mely Szigetvárnál érte el tetőpontját. [...] Hogy élete minden tettének rugója a számító,

10 Salamon Ferenc: *Az első Zrínyiek*. Pest, 1865. Heckenast, 650. (A cím ellenére a könyv legnagyobb része a szigetvári Zrínyi Miklósról szól.)

11 Uo. 659.

12 Sebestyén Gyula: *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős*. Budapest, 2. kiad., 1896. Franklin, 4.

13 *„Kis könyvem megírásában Salamon Ferencet követtem.”* I. m. 5.

14 Sebestyén: i. m. 131.

hideg önzés, s hogy jellemének alapvonását is épp ez adja meg: kétségbe nem vonható s az is igaz, hogy e jellemvonása közös az egész romlott oligarchiával.”¹⁵

Csak első pillantásra tűnik úgy, hogy Sebestyén keményebben ítélkezik a magyar múlt fölött, mert nem hajlandó relativizálni az erkölcsi teljesítményt a különböző korok értékrendje alapján. A „minden emberi jobb érzés” mint az erkölcsi megítélés mércéje nála abszolút és időtlen. Ő ugyanakkor azt sugallja, hogy a magyar arisztokrácia Zrínyi korában „romlott” volt – egy korábbi ideális állapothoz képest; az osztály nemes tulajdonainak megőrzését kéri rajtuk számon. Zrínyit azért tudja elítélni a korában elfogadott tettekért, mert azt egész kort elítéli egy ideálisnak elképzelt előidőhöz képest.

Mikszáthtól ez a fajta naivitás teljesen idegen, de az ő történelmi relativizmusa is sokkal finomabb és érzékenyebb, mint Salamoné. Érthető, hogy egy olyan korban olyan emberek éltek és úgy viselkedtek – de akarnánk egy olyan világban élni? Másrészt azok a hősiességek mégiscsak nagy tettek voltak, és azok éppen egy olyan világban voltak lehetségesek. Nagyszerű múlt és kisszerű jelen szembeállításakor is érvényes marad, ha eközben egy humánusabb, élhető modernitás áll szemben egy brutális és nehezen elviselhető múltbeli étellel. A nemzeti kaszinó uracsainak párbaj-ceremoniái nevetségesek ugyan, de ettől még iszonyú marad, ahogyan Alapi egy mestervágással könyörtelenül megöl valakit. Múlt és jelen kétféle szembeállítását nem oltja ki egymást, hanem mindkettő egyszerre és együtt érvényes.

A szöveg a szembeállítások ellenére azt is sugallja, hogy van valami folyamatos és változhatatlan az emberi viselkedésben. Nemcsak arra lehet gondolni, milyen örömmel veszi észre Zrínyi, „*hogy ez a szokás még ki nem veszett*”, amikor a szép Boborné az asztal alatt a lábára teszi a lábát, (141.) – vagyis hogy megbízható állandóság figyelhető meg a szexualitás terén. De annak a nagyszabású gesztusnak is megvan a modern folytatása, amellyel Zrínyi száz aranyat tesz a zsebébe kirohanása előtt, hogy aki végez vele, az emlékezzen egy bőkezű nagyúr jutalmára. Igaz, hogy Perényi Miksa, az ördögös hírlapíró megpróbálja megkísérteni, mert úgy hiszi, Zrínyinek nem az a fontos, hogy hóhérra megtalálja a száz aranyat a zsebében, hanem hogy a történelmi reprezentációkban fennmaradjon ez a gesztus. „*En tudom, hogy a gróf a történelemre dolgozik.*” Ezért azt javasolja, ne tegyen a zsebébe semmit, hanem a felét adja neki, a felét valamely más, kedves emberének, ő pedig mindenképpen azt fogja írni, hogy a száz arany ott volt a zsebében. Perényi egyrészt tudja, hogy a történelemben nem a tények számítanak, hanem az áthagyományozás, másrészt kisszerű csalóként viselkedik, aki nem érti, hogy a gesztus mennyire fontos lehet annak, aki végrehajtja. Zrínyi nem fontolja meg ezt az ajánlatot. De az övéhez hasonló gesztust találunk a regény modern világában is, ami azt jelzi, hogy Perényi nem az egész modernitást képviseli vele szemben. Amikor Szabó Gyurka beáll Rózerékhez Georges nevű libériás inasnak, ehhez a szerephez le kell borotválni a bajuszát. Ezért ötvenöt forintot kér, pedig Rózer csak kerek ötvenet akar adni. De Georges makacs: „*Azt az ötöt a borbélynak kell adnom – mondá, bánatosan sóhajtva –, egész életében hadd emlékezzék a gazfickó, hogy mit semmisített meg ezen a napon.*” Persze Gyuri gesztusa kisszerű Zrínyiéhez képest. Csak öt forint, nem száz arany, nem egy harcos kapja, csak egy borbély, és csak a bajusz elpusztításáról van szó, nem az egész emberéről. De a gesztus mégis azonos, és nem mondhatnám, hogy a kártékony inverzióról lenne szó itt (Tournier kifejezésével élve¹⁶): a gesztus nem fordul a visszájára, nem kezd valami egész mást, önmaga ellentettjét jelenteni. Úgy érzi, valami fontos semmisül meg, és ezt azzal nyomatékosítja, hogy a megsemmisítést elvégző ellen-

15 Uo. 129–130.

16 Michel Tournier: *A rémkirály*. Ford. Barta András, Budapest, 1983. Európa, passim.

séget (akit éppen az ellenségesség hangsúlyozására nevez gazfickónak) példátlanul magas borralalóval jutalmazza.

Kétségtelenül lefokozó jellegű ez a párhuzam; a nagyszabású gesztus kicsivé és komikussá alakul. Zrínyi azt a büszkeséget fejezte ki ezzel, amivel egész nagyúri életére tekintett, Szabó Gyurka pedig csak a bajuszára büszke. De azért két szempontot érdemes tekintetbe venni. Egyfelől a párhuzam megmutatja, hogy már a heroikus gesztusban is van valami gyerekes. Zrínyi keserű mosollyal mondja a száz aranyról: „Azt én úgy szoktam” (215.) – bár ez az önirónia főleg a gesztus megismétlésének szól. Ez a hősi tettet nem minősíti le, de valami szerethető emberi gyengeséget mutat meg a mélyén. Másfelől a bajusz megsemmisítése nem egyszerűen a modern világot mutatja kisszerűnek a reneszánsz ember teljes önfeláldozásához képest, hanem egy szociális különbségre is rámutat. Szabó Gyurka nem arisztokrata, hogy igazán nagyszabású gesztusokkal tudná beírni emlékét a történelembe, hanem az emlék nélkül elmúló kisemberek közé tartozik. Zrínyi kirohanásakor persze mintegy 300 közember is feláldozta életét, ugyanolyan hősiességgel, mint a vezérük. De ők nem tudtak aranyakat tenni a zsebükbe, nekik nem tellett ilyen költséges gesztusokra. A 19. század végén egy inasnak is telik. Csak persze kisebb léptékben. Nem akkora az áldozat, sokkal kisebb az összeg, és a veszteség képét is csak egy borbélylegény emlékezetébe igyekszik bevésni.